

ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

НАУКОВІ ШКОЛИ

ІСТОРИЧНИЙ СЛОВОТВІР УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

I. ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ

Наприкінці 70-х – початку 80-х років було видано ряд академічних узагальнювальних праць з історії української мови (Фонетика – 1979 р., Морфологія – 1978 р., Синтаксис – 1983 р., Лексика і фразеологія – 1983 р.), які відіграли вагомий роль в осмисленні здобутків і постановці завдань згаданих розділів науки про історію української мови. Проте питання словотворення повнозначних частин мови у книзі “Морфологія” або не розглядалися, або висвітлювалися лише принагідно, здебільшого стосовно розвитку окремих граматичних категорій. Лише розділ «Прислівник» у цій книзі, підготовлений В. В. Німчуком, вигідно вирізняється в дериватологічному плані від інших. Тим часом на порі постало питання про підготовку п’ятої книги в серії “Історія української мови – Словотвір”. Видання цієї праці було передбачено “Державною програмою розвитку української мови та інших національних мов в Українській РСР на період до 2000 року”, що була прийнята постановою Ради Міністрів УРСР № 41 від 12 лютого 1991 р. Однак опис історичного словотворення різних частин мови вимагав докладного опрацювання не лише словникарських праць, що відображали лексику усіх часових зрізів функціонування української мови, а й великої кількості текстів різних стилів і жанрів, систематизації й опису дібраного фактичного матеріалу, який вражав своїм багатством і розмаїттям. Зокрема, словотвірна система іменника від найдавніших часів характеризується величезною кількістю формантів і, як правило, значним числом лексико-семантичних груп твірних іменників, до яких вони приєднувалися. Виявилося, що навіть підготовка узагальнювальної праці з історичного словотвору цієї частини мови потребує серйозної попередньої роботи, спрямованої на докладне вивчення окремих фрагментів дериваційної системи цієї частини мови. Виконати ці завдання запланували проф. Білоусенко П. І. та його учні: аспіранти, студенти. Отже, початок формування наукової школи «Історичний словотвір української мови» припадає на середину 90-х років минулого століття.

Виконання поставлених завдань вимагало координації зусиль великого кола дослідників, узгодження напрямків роботи з академічною установою – Інститутом української мови НАН України. З огляду на це у 2004 році за ініціатииви чл.-кор. НАН України В.В. Німчука, тодішнього директора Інституту української мови НАН України, при Запорізькому національному університеті було створено Південно-український науковий історико-дериватологічний

центр, який працював у супрязі з Відділом історії української мови Інституту української мови.

Метою центру є глибоке і всебічне дослідження на різних рівнях формування словотвірної системи української мови й координація досліджень у цій галузі. Найперше Центр поставив за мету здійснити опис динаміки афіксальної деривації іменника. За період функціонування Центру вдалося певною мірою систематизувати попередні дослідження різних мовознавців України (О. П. Білих, С. В. Воропай, Л. Л. Гумецької, Л. М. Полюги, І. С. Олійника, В. В. Токар та ін.) і скерувати зусилля науковців на виконання найбільш перспективних напрямків пошуків, а здобутки в обраній галузі публікувати в серії монографій під загальною назвою «Нариси з історії українського словотворення». У цій серії на сьогодні побачили світ монографії про суфікс -иця (П. Білоусенко, В. Німчук, 2002), про композитно-суфіксальну деривацію іменників XI-XVII ст. (В. Ліпич, 2007), про суфікс -ина (П. Білоусенко, В. Німчук, 2007). У 2010 році було опубліковано колективну працю “Нариси з історії українського словотворення (іменникові конфікси)” (П. Білоусенко, І. Іншакова, К. Качайло, О. Меркулова, Л. Стовбур). Пізніше ця робота продовжилася.

Остаточне визнання нульового суфікса у 80-х рр. XX ст. як самостійного словотворчого форманта відкрило перспективи розгорнути докладне дослідження його історії. З огляду на це у 2000 р. була опублікована стаття проф. П. І. Білоусенка “Проблеми і перспективи вивчення динаміки нульсуфіксальної деривації”. Програма дослідження історії іменникового нульового суфікса на сьогодні виконується. Захищено дві кандидатські дисертації з проблем семантичних (Г. М. Логвинено) та стилістичних функцій (Т. Г. Біленко) іменникових нульсуфіксальних дериватів.

2. КЕРІВНИК

Керівник наукової школи Білоусенко Петро Іванович народився 28 липня 1948 р. в с. Червоне Широківського району Дніпропетровської області в родині вчителів. Закінчив філологічний факультет Запорізького педінституту (спеціальність: українська мова і література) в 1970 році.

Працював учителем української мови і літератури в Приазовській середній школі Запорізької області, військовим керівником, учителем української мови і літератури Новоюлівської середньої школи Софіївського району Дніпропетровської області, учителем української мови і літератури, заступником директора з навчальної роботи Ордо-Василівської СШ Софіївського району Дніпропетровської області.

Навчався в аспірантурі Київського державного педагогічного інституту при кафедрі української мови в 1980-1983 рр.

Кандидатську дисертацію на тему “Історія і особливості творення прислівників часу в українській мові” захистив у березні 1983 року. Працював викладачем, доцентом, завідувачем кафедри української мови Криворізького педінституту.

Навчався в докторантурі Київського державного педагогічного інституту ім. М. Драгоманова при кафедрі стилістики української мови в 1989-1991 рр. Докторську дисертацію на тему “Історія суфіксальної системи українського іменника (назви чоловічого роду)” захистив у травні 1994 року в Інституті мовознавства ім. О. О. Потебні АН України.

Працював завідувачем кафедри української мови Криворізького педінституту, кафедри філологічних дисциплін Херсонського педінституту, доцентом, професором, завідувачем кафедри, деканом філологічного факультету Запорізького національного університету. Певний час працював професором, завідувачем кафедри української філології Кримського державного університету (м. Ялта).

П. І. Білоусенко автор понад 150 наукових та науково-методичних праць з історії української мови, методики викладання української мови в школах і вищій навчальних закладах. Зокрема, П. І. Білоусенко автор (співавтор) 6 монографій з історичного словотворення української мови. Член кількох редакційних рад (колегій) фахових видань, у тому числі й видання Інституту української мови НАН України “Українська мова”. Член спеціалізованої вченої ради із захисту докторських дисертацій при Інституті української мови, голова спецради із захисту кандидатських дисертацій при Запорізькому національному університеті, головний редактор фахового видання “Вісник ЗНУ. Філологічні науки”.

Підготував 16 кандидатів наук. Відкрив докторантуру зі спеціальності 10.02.012 – українська мова. Керує аспірантами, консультує докторантів. Відмінник освіти України. Має грамоту Наукового товариства ім. Шевченка в Америці за вагомий внесок у розвиток українознавчих досліджень, плідну працю на ниві виховання національно свідомої молоді (2001 р.). Нагороджений орденом «За заслуги III ступеня».

3. ПРЕДСТАВНИКИ

Виконавці наукових тем “Історичний словотвір української мови” – колишні та нинішні аспіранти й докторанти проф. Білоусенка П. І. Це викладачі кафедри української мови ЗНУ доц. Стовбур Л. М., ст. викладач Меркулова О. В., доц. кафедри української мови Бердянського педуніверситету Ліпич В. М., доценти кафедри української мови Криворізького педуніверситету Іншакова І. О., Качайло К. А., молоді кандидати наук цього університету А. Є. Іншаков та І. Є. Іншакова, доц. кафедри мовної підготовки Сумського державного університету Воропай С. В., зав.кафедри українознавства Мелітопольського аграрного університету Максимець О. І., викладач педколеджу Тирик О. Ф., учителька Балабинської середньої школи Правда Н. М., доценти кафедри української мови ЗНУ Бойко Л. П., Сабліна С. В., докторант кафедри Сіроштан Т. В. та інші. У руслі проблем наукової школи працюють студенти.

Кожен із виконавців обрав тему дослідження, визначився з джерельною базою, прагнучи вивчити об'єкт дослідження глибоко і всебічно. Тому, як правило, кожна розвідка певного фрагмента словотвірної системи розпочинається із праслов'янського періоду і завершується сучасною українською мовою у всьому її розмаїтті стилів, жанрів, діалектного варіювання. Представники наукової школи прагнуть перейти у власних пошуках від мовознавства ілюстративного до мовознавства пояснювального.

У руслі проблем наукової школи працюють студенти, які за виконані дослідження, неодноразово були нагороджені дипломами ступеня на Всеукраїнських конкурсах наукових робіт.

4. НАПРЯМКИ ДОСЛІДЖЕНЬ

Білоусенко Петро Іванович – український мовознавець, методист, відомий, найперше, як фахівець у галузі історичної дериватології. З позицій функціональної лінгвістики працює над створенням цілісної картини динаміки словотвірних підсистем іменника, прислівника. Виразною особливістю його студій є залучення широкого кола різних за стилем і жанром пам'яток української мови, у тому числі й рукописних, що не лише удокладнює розвідки попередників, а й дозволяє ліквідувати лакуни в дотеперішніх описах розвитку окремих дериваційних формантів та цілих словотвірних підсистем. Це дозволяє по-новому оцінити динаміку українського словотворення як функціональної системи в контексті всієї системи і структури мови. Як організатор науки П. І. Білоусенко скеровує виконавців історико-дериватологічних досліджень на точність, скрупульозність, належну обґрунтованість розвідок..

Члени наукової школи проф. Білоусенка П. І. розгорнули широку роботу з вивчення історії різних ділянок української дериваційної системи. Кожне дослідження має чіткі засади, при цьому автори дбають про те, щоб окремі дослідження могли виступити фрагментами узагальнювальних праць.

Нині інтенсивна робота ведеться над описом динаміки афіксальної системи українського іменника (суфікси чоловічого, жіночого й середнього роду), формування словотвірної системи іменників *pluralia tantum*, складно-суфіксальної деривації іменника, історії словотвірної системи прислівника.

5. ОСНОВНІ ЗОБУТКИ

Результати досліджень опубліковано в численних статтях у фахових виданнях та монографіях членів наукової школи, зокрема в низці монографій серії “Нариси з історії українського словотворення”, у яких П. І. Білоусенко був автором, співавтором, керівником проекту або науковим редактором. Це такі праці: “Нариси з історії українського словотворення (суфікс -иця)” (Запоріжжя,

2002, автори П. І. Білоусенко, В. В. Німчук); “Нариси з історії українського словотворення (комполитно-суфіксальна деривація іменників XI-XVII ст.)” (Бердянськ, 2007, автор В. М. Ліпич); “Нариси з історії українського словотворення (суфікс -ина)” (Запоріжжя, 2009, автори П. І. Білоусенко, В. В. Німчук); “Нариси з історії українського словотворення (іменникові конфікси)” (Запоріжжя-Кривий Ріг, 2010, автори П. І. Білоусенко, І. О. Іншакова, К. А. Качайло, О. В. Меркулова, Л. М. Стовбур); “Нариси з історії українського словотворення (комполитно-суфіксальні іменники)” (Запоріжжя-Бердянськ, 2016, автори В. М. Ліпич, Н. О. Правда); “Нариси з історії українського словотворення» (позміна іосі кінця XVII – поч. XXI ст.” (Мелітополь-Запоріжжя, 2016, автор Сіроштан Т. В.). Готуються видання про історію суфіксів середнього та жіночого роду.

Ці праці схвально були прийняті науковою громадськістю, на кілька із них було опубліковано позитивні рецензії в науково-теоретичному журналі Інституту української мови НАН України “Українська мова”.

На сьогоднішній день вироблено засади опису динаміки словотвірної системи іменника, його процедура й джерельна база. Ці питання викладено в книзі-проспекті П. І. Білоусенка й В. В. Німчука “Історія української мови. Словотвір. Ч.І Іменник (проспект)”. – Запоріжжя-Київ, 2013. – 82 с.

Отже, нині завершено роботу над описом історії суфіксів середнього роду (О. В. Меркулова), суфіксів жіночого роду -иця та -ина, конфіксальних іменників, комполитно-суфіксальної деривації іменника. Вироблено теоретичні засади дослідження історії словотвірної структури прислівника.

6. НАУКОВІ ЗВ’ЯЗКИ

Наукова школа найперше підтримує зв’язки з Інститутом української мови НАН України. Керівник школи Білоусенко П. І. є членом редколегії журналу Інституту “Українська мова”, членом спецради із захисту докторських дисертацій цієї наукової установи. Найтісніші зв’язки із Відділом історії української мови: керівник наукової школи П. І. Білоусенко виступає експертом звітів відділу про роботу, рецензентом планів відділу, відповідальним редактором монографій науковців Відділу. Низку праць (монографії, статті) опубліковано у співавторстві з вченими Відділу.

Наукова школа підтримує зв’язки з кафедрою української мови Криворізького державного педуніверситету: у співавторстві із членами кафедри готуються статті, монографії з проблем історичного словотворення. Молоді науковці А. С. Іншаков та І. С. Іншакова підготували й захистили кандидатські дисертації за підтримки наукової школи.

Тісні зв’язки склалися з кафедрою Бердянського педуніверситету: доцент кафедри української мови В. М. Ліпич опублікувала дві монографії про історію

комполитно-суфіксальної деривації іменника за ініціативи й підтримки наукового керівника школи.

До складу наукової школи входять науковці Мелітопольського педуніверситету: доц. Сіроштан Т. В. опублікувала монографію про формування словотвірної структури локативних найменувань, вступила до докторантури ЗНУ. Представники школи є членами спецради ЗНУ із захисту кандидатських дисертацій, часто виступають опонентами кандидатських і докторських дисертацій із проблем словотвору та історії української мови.